

Yliopistot mullistuksen kourissa

■ J P Roos

Onnittelin äskettäin ikäiseni ystävän kanssa vanhaa professorikollegaa, joka tuli professoriksi 1960-luvun lopulla ja sai kestäää 1970-luvun tapahtumat myrskyn silmässä. Onnittelussamme mainitsimme, että hän on onnekseen välttynyt viimeaikaisilta mullistuksilta. Hän vastasi ehkä hiukan vahingoniloisesti, että yliopistoissa näyttää olevan jatkuva vallankumous. Hänen mielestään on oikein, että mekin, jotka olimme mukana 1960-luvun lopun ja 1970-luvun alun ”yliopistovallankumouksessa”, joudumme kokemaan sellaisen myös altavastaaajina.

Tulin yliopistoon opiskelemaan vuonna 1964 ja ensimmäisen työpaikkani sain jo vuonna 1965 tutkimusapulaisena sosiaalipolitiikan laitoksella. Sen jälkeen olen työskennellyt erilaisissa yliopistotehtävissä, pääasiassa Helsingin yliopistossa. Työskentelin myös neljän vuoden ajan tuoreessa Joensuun korkeakoulussa, jossa sain ensi kosketuksen opetusministeriön tiukassa ohjauksessa toimivaan epäitsenäiseen korkeakouluyksikköön. Tämän lisäksi olen työskennellyt muun muassa Chicagon yliopistossa (jossa olen myös suorittanut tutkinnon), Kalifornian yliopistossa, Minnesotan yliopistossa, Geneven yliopistossa sekä Ecole des Hautes Etudesissa Pariisissa. Olen myös vierailut Neuvostoliiton tiedeakatemiassa useiden kuukausien ajan ja tutustunut sikäläiseen yliopistomaailmaan, samoin kuin Puolan tiedeakatemiaan ja yliopistoihin. Toisin sanoen, Helsingin yliopisto on ollut lähes 50 vuotta kotiyliopistoni, mutta tunnen myös kohtuullisen hyvin kansainvälistä yliopistomaailmaa. On hämmästyttävää, että samat ongelmat näyttävät vaivaavan yliopistoja kautta maailman, varsinkin huippuyliopistoja.

Kun tulin opiskelemaan, me suuret ikäluokat olimme juuri aloittaneet yliopiston täyttämisen.

Opiskelijamäärät kasvoivat rajusti, peruskurssit olivat täynnä ja seminaaritkin pursuivat väkeä. Henkilökuntaa oli niukasti, tohtoreita valmistui ehkä yksi vuodessa ja maistereitakin varsin niukasti. Tutkimusrahoitus oli alkutekijöissään. Kaikilla muilla tiedekunnan laitoksilla tilanne oli suurin piirtein samanlainen: yhdestä kahteen professoria, muutama assistentti, joskus lehtori ja apurahatutkijoita. Tuolloin oli suhteellisen tuttu ilmiö myös niin sanottu sammunut professori eli professori, joka oli kokonaan lopettanut tutkimustyön, piti vain pakolliset kurssit ja vastaanotot, mutta tuskin edes seurasi tieteenalansa kehitystä.

Kukaan ei mitannut millään tavoin yliopiston toimintaa, rahanjako perustui hyvin pitkälle professorien määrään ja aikaisempaan toimintaan, muukin valvonta oli minimaalista. Sisäistä vuokrista, työajan seurannasta, kilpailusta tutkimusrahoituksesta, tuloksellisuusrahoituksesta, yliopistostrategioista yms. ei ollut tietoaakaan. Ennen kaikkea ajatus siitä, että *yhteiskunnan on saatava rahoilleen vastine*, oli täysin vieras, sekä yliopistossa että sen ulkopuolella. Se ajatus, että korkeakoulusivistyksellä on merkitystä ja sitä on syytä kehittää, oli itsestäänselvyys.

Yliopistojen kehittämislait takasivat yliopistojen rahoituksen jatkuvan paranemisen sekä opettajamäärien ja tutkimusrahoituksen kasvun. Merkittävänä tekijänä tälle sivistysmyönteisyydelle oli yliopistolaitoksen alueellinen laajentaminen. Maassa oli pian kattava yliopistoverkosto, missä kaikki yliopistot pyrkivät (liiankin) tarmokkaasti laajenemaan eri aloille. Helsingin yliopisto koki jossain määrin jääneensä tässä kehityksessä velipuolen asemaan, mutta rahoitusta sillekin riitti, varsinkin kun Helsingin

gissä oli vielä omia varoja apteekki- ja kalentrioikeuksien kautta. Toki yliopistojen tasossa oli eroja, mutta ne olivat melko vähäisiä.

On totta, että yliopistojen rahankäyttöä valvottiin periaatteessa todella tarkasti, mutta yksittäisen työntekijän kannalta ei ollut merkitystä, onko valvojana valtio vai pelkästään yliopisto. Todellisuudessa nykyinen talousvalvonta on huomattavasti tarkempaa ja yksityiskohtaisempaa kuin 1960- ja 1970-luvun valvonta. Tuohon aikaan oli mahdollista sekä ottaa vastaan rahoitusta että maksaa kuluja melko lailla vapaasti. Ainoa, mikä oli tiukasti kielletty (tai hyvin tarkkaan valvottua), oli alkoholin ostaminen. Minulle opetettiin hyvin varhain periaate ”älä herätä nukkuvaa karhua” eli älä kysy, jos olet epävarma mutta katsot toimivasi eettisesti oikein ja edistät yliopiston etua. Ei ollut edes mahdollista noudattaa esimerkiksi kieltoa viikonloppuvapaan liittämisestä virkamatkaan, kun matkan hinta ratkaisi.

Uskoakseni tällä hetkellä on paljon enemmän kieltoja ja rajoituksia kuin tuolloin, mutta tyyperistä määräyksistä ei pidä välittää, jos vain toimii rehellisesti. Toisaalta nykyään voidaan käyttää rahaa enemmän (1970-luvulla yhden kirjoituskoneen hankkiminen oli iso juttu), mutta rahan hankintaan ja käyttöön liittyy todella paljon sääntöjä ja valvontaa, jota aikaisemmin ei ollut. Eikä sääntöjä edelleenkään noudateta, ellei ole täysin pakko. Yliopistolla tehdäänkin yhä asioita, jotka olisivat kiellettyjä, jos valvova hallintoviranomainen niistä tietäisi. Esimerkiksi matkustussääntöä on edelleen täysin mahdoton noudattaa pilkuntarkasti, koska se tulisi hyvin kalliiksi. Kauan sitten oli myös tiukat puhtaaksi- kirjoituksen liuskahintoja koskevat rajoitukset. Niillä hinnoilla ei konekirjoittajia löytynyt. Ratkaisu oli yksinkertainen, ilmoitettiin liuskamäärät isommiksi, jolloin todellinen liuskahinta oli markkinahinta. Kaikki olivat tyytyväisiä, mutta se opetti byrokraattisesta määräilystä olennaisen: järjettömät määräykset pitää kiertää. Tämä sääntö pätee edelleen.

Nyky-yliopistot ovat saaneet kuitenkin aivan uudenlaisen ja täysin surrealistisen määräysten ja valvonnan kerrostuman. Paras esimerkki

tästä on työajan valvontajärjestelmä. Legendan mukaan joku eurooppalainen byrokraatti on keksinyt, että EU-rahoitusta saavan laitoksen on raportoitava EU-hankkeisiin käytetyt työtunnit. Tästä suomalaiset byrokraatit päättelivät, että toimiakseen järjestelmän tulee koskea kaikkia tutkijoita ja toimintoja, riippumatta siitä onko kyse EU-hankkeesta vai ei (selitys voisi piillä siinä, että jos vaatimus koskisi vain EU-hankkeita, niin viimeisetkin hakijat luopuisivat EU-rahoituksesta). Lopputuloksena on kafkamainen järjestelmä, josta kukaan ei ymmärrä mitään, mutta jolla saattaa pahimmillaan pysäyttää palkanmaksun. Jotta järjestelmä olisi mahdollisimman haitaton, siihen on rakennettu sisään myös mahdollisuus täysin fiktiiviseen kirjanpitoon. Työajan voi esimerkiksi raportoida vuodeksi eteenpäin. Silti perusidea on tämä: jokainen vastaa yksilönä työaikansa raportoinnista, ja jos tätä ei tehdä, seuraukset voivat olla vakavia.

Jokainen yksilö siis valehtelee omasta työstään valvovalle viranomaiselle. Tämä on rehelliselle tutkijalle erittäin demoralisoiva vaatimus. Jo se, että meillä byrokraatit pitävät tällaista korrektina, kertoo miten pitkällä olemme eurooppalaisen korruption tiellä. Voi hyvin kysyä, hyväksyisivätkö Antti Tanskanen tai Matti Alahuhta omissa firmoissaan samanlaista fiktiivistä raportointijärjestelmää, joka demoralisoi työntekijöitä ja vähentää merkittävästi johdon arvovaltaa? Voi myös kysyä, miten on mahdollista, että rehtori, jolla pitäisi nyt olla todellista valtaa, joutuu alistumaan tällaisen järjestelmän läpiviemiseen?

Tutkimuksen kokonaisrahoitusmalli on toinen tällainen idiotia, jolla on vakavia konkreettisia seurauksia. Kun haen rahoitusta, joudun laskemaan mukaan eriä, joita en ikinä tule näkemään. Tilanne on vähän sama kuin jos esittäessäni palkkavaatimustani laskisin, mitä palkkaamiseni tulee organisaatiolle todellisuudessa maksamaan työtiloinen, sivukuluineen jne. Lopputulos on, että haettava summa on tähtitieteellinen, mutta tutkijalle jäävä osuus on mitätön. Tosiasiallinen rahoitus siis supistuu rajusti. Esimerkiksi tämän takia varttuneiden tieteenharjoittajien järjestelmä on lopetet-

tu kokonaan, mikä tarkoittaa, että yliopistojen professoreilla ei enää ole mahdollisuutta vuoden tutkimusvapauksiin minimissään viiden vuoden väliajoin. Tämä on merkittävä professorien työskentelyedellytysten huononnus, jonka kompensoinnista ei ole mitään takuita.

Nyt yliopistot ovat olleet jo pitkään ikään kuin piiritystilassa, jossa muurien sisäpuolella yritetään elää normaalia elämää, mutta ulkona hyllyvät härskit piirittäjät, jotka vaativat vastuuta ja vastinetta rahoilleen. Toki muurien sisälläkin on niitä, joiden mielestä kaikkien jatkuva sota kaikkia vastaan, keinoja kaihtamatta, on hyvä asia. Heitä on kuitenkin hyvin vähän, kuten tekemäni yliopistolakikysely osoitti. Rajua kilpailua kaipasi vain muutama Yhdysvalloissa tai Venäjällä uransa tehnyt.

Seuraavassa on tiivistetty luettelo keskeisistä ongelmista nyky-yliopistoissa. Ne eivät kaikki ole suoraa seurausta yliopistolaista, mutta ne liittyvät kyllä toisiinsa. Ne ovat osa uuden julkishallinnon edellyttämää johtamisjärjestelmää, jossa tutkimus ja opetus pyritään alistamaan tiukkaan ohjaukseen.

Yliopistojen uusi johtamisjärjestelmä ja fiktiivisen ohjauksen lisääntyminen (strategiat, tavoitteet, laatujärjestelmä, arviointi) kuluttavat voimavaroja, mutta eivät tuota mitään hyödyllistä. Ne vääristävät tutkimusta ohjattaessaan ihmisiä tekemään asioita, joita he muuten eivät tekisi. Esimerkiksi jatkuva opetuksen ja tutkimuksen arviointi on äärimmäisen kallis, hankala ja umpimähkäinen prosessi. Ainoa arviointi, mitä yliopistoissa tarvitaan, on hallinnon toiminnan ja todellisten vaikutusten arviointi. Sitä ei kuitenkaan ole tehty – ja jos sitä tehdään, arvioijiksi tuskin päästetään hallinnon toimien kohteita.

Tutkimuksen kokonaisrahoitusjärjestelmä vähentää tutkimuksen saamaa rahoitusta ja monimutkaistaa hankalaa hakujärjestelmää entisestään. Yliopistojen päältä kuorimat summat vaihtelevat huomattavasti eikä niillä ei ole juurikaan tekemistä hankkeen todellisten kustannusten kanssa.

Työajan seurantajärjestelmä on fiktiivinen seurantajärjestelmä, jossa työntekijät pakotetaan kirjaamaan työaikaansa täysin virheellises-

ti, mutta jolla on konkreettisia rahoitukseen liittyviä seurauksia.

Uusi suurlaitoshallinto ei toimi, koska oppiaineet ovat edelleen todellisen toiminnan yksiköjä, joita ei kuitenkaan tunneta eikä tunnusteta. Silti käytännön toiminta nojaa oppiaineisiin ja koulutusohjelmiin. Näin syntyy tosiasiallinen rinnakkaishallinto fiktiivisen virallisen hallinnon päälle. Hallinto lisääntyy, mutta tosiasiallinen hallinto jää ilman tukea.

Byrokratia ja erilainen detaljimääräily on lisääntynyt. Toisaalta näitä määräyksiä noudatetaan käytännössä suhteellisesti vähemmän.

Uusi palkkausjärjestelmä, joka toteutettiin laajasta vastustuksesta piittaamatta, on jäänyt sellaisenaan uusiin yliopistoihin. Kun kerrankin olisi voitu irrottautua jostakin, mikä oli sidottu vanhaan tilivirastomalliin, niin sitä ei tehty. Palkkausjärjestelmän suurin ongelma on siinä, että niin sanotut vaati- ja henkilöukat eivät ole riippumattomia toisistaan ja vaatiin liittyy työntekijän merkittävien henkilökohtaisten ominaisuuksien arviointia. Kuitenkin vaati periaatteessa vastaa vanhaa palkkaluokkamallia. Ainoa erona on, että vautiluokkia ei voi hakea objektiivisen arvioinnin perusteella. Esimerkiksi professorien eri vaatikategoriat ovat periaatteessa eri tehtäviä, joita tulisi voida hakea. Myös se, että palkkajärjestelmä on nollasummapeli, jossa jonkun lisäpalkkaus on otettava toisilta pois, tekee siitä vähemmän kannustavan.

Professorien tutkimuskusajärjestelmän hävittäminen on tapahtunut täydellisen hiljaisuuden vallitessa. Sitä on toki vastustettukin, mutta vastustuksella ei ole ollut vaikutusta, mikä kertoo paljon professorien ammattiyhdistystoiminnan tehokkuudesta. Olen itse Professoriliiton Helsingin-osaston johtokunnan jäsen, mutta sain kuulla asiasta vasta, kun siitä ilmoitettiin tapahtuneena tosiasiana. Minun mielestäni tästä ratkaisusta olisi pitänyt järjestää professorien ulosmarssi! Nyt se on liian myöhäistä.

Myönnän, että oli hieno asia, että yliopistot saivat takaisin omat kiinteistönsä, mutta silti joudumme edelleen maksamaan erittäin korkeaa vuokraa omien tilojemme käytöstä, mikä vääristää rahoitusta ja vaikuttaa haitallises-

ti opetukseen. Jos halutaan säästää tiloja, niin huomattavasti rationaalisempaa olisi palkita laitoksia tilojen tehokkaasta käytöstä, eikä luoda keinotekoisia kuluja.

On myös hyvä asia, että yliopistot saavat itse neuvotella työehtosopimuksensa ja palkkajärjestelmänsä. Vastapuoleksi valittiin kuitenkin pieni työnantajaliitto, jolla ei ollut mitään käsitystä tai kokemusta julkisesta akateemisesta työstä ja sen luonteesta. Jo se, että työnantaja-puoli kehtasi uhkailla yliopistojen siirtämisestä virastotyöaikaan, kertoi kaiken työnantajapuolen valmiudesta hoitaa yliopistojen työehtoneuvotteluja. Se, että Yksityisen Opetusalan Liitto on nyt nimeltään Sivistystyönantajat, kuvaa hyvin miten sosiaalinen konstruktionismi on pesiytynyt kaikkialle. Nimen kuvitellaan muutuvan kaiken.

Lisäksi tulevat nämä siirtymäkauden ongelmat, joiden seuraukset pitkällä tähtäyksellä ovat yksiselitteiset: resurssit supistuvat, piste. Arvonlisävero-, työttömyysvakuutus- ja palkan korotuskompensaatiot katoavat ylimenokauden jälkeen. Niin sanotusta *nollabudjetointijärjestelmästä* ja siihen liittyvästä vararahastoinnista muodostuu suuri ongelma. On totta, että eräät laitokset ja tiedekunnat säästivät liikaa voidessaan siirtää resurssiaan vuodesta toiseen, mutta täydellinen nollabudjetointi on myös mahdoton. Meille annetaan epämääräisiä lupauksia siitä, että nyt ylijäävät varat ”korvamerkitään”, mutta lupaukset ovat aivan eri asia kuin todelliset säästöt. Samalla ne merkitsevät sitä, että laitokset ovat tilanteessa, jossa hallinnossa päätetään, saavatko ne kompensatioita vai ei. Vastaavasti oppiaineet ovat täysin riippuvaisia laitoksista.

Tämä on epäilemättä sitä todellista reaali-johdantamista, jonka vaikutukset näkyvät vasta pitkän ajan kuluessa. Tiedän, että ilmeisin kysymys, jonka minulle voi esittää on: Entä sitten? Mitä esität tilalle? Haluatko palata vanhaan? Vastataan, että toivoisin yliopistoissa voitavan palata tasa-arvoisen sivistysuskon ja kehittämislakien aikaan, jolloin saimme lisää resursseja ilman mitään vaatimuksia suorista vastapalveluksista. Olettamus oli, että yliopistot tekevät parhaansa. Tämä ei ole mikään mahdollinen utopia.

Voisin ehkä esittää periaatteen, joka toimisi vaihtoehtona nykyiselle kilpailu-huippu-arviointiyliopistomallille. Se olisi ”*paras vertaisten joukossa*” – periaate, jossa lähdetään siitä, että kaikki yliopistot ovat hyvälaatuisia ja kaikki pyrkivät mahdollisimman hyvään laatuun, mutta jotkut ovat sitten hiukan parempia. Tarvitaan vain laadukkaan työn palkitsemista ja tunnustamista, ei arviointeja eikä huippurahoitusta. Tässä mallissa annettaisiin piut paut akateemiselle ”johtamiselle” ja noudatettaisiin akateemisia kollegiaalisia johtamisperiaatteita, joissa valta olisi kollegioilla, ei ammattijohtajilla, jotka eivät tutki eivätkä opeta.

Edellä kuvatun euro-amerikkalaisen nyky-mallin läpiajo kautta koko eurooppalaisen yliopistolaitoksen on ehkä parhain osoitus siitä, että yhteiskuntaa on mahdollista muuttaa ja uudistaa jopa vallankumouksellisella tavalla. Ikävää vain on, että muutoksen suunta on pahasti väärä. Enkä ole varma, että järkeviä muutoksia voitaisiin toteuttaa yhtä helposti ja kattavasti!

Kirjoittaja on Helsingin yliopiston sosiaalipolitiikan professori.